

Meervoudig religieus

Meervoudig religieus

*Spirituele openheid en creativiteit
onder Nederlanders*

Joantine Berghuijs

Illustratie omslag: Gerd Altmann

Ontwerp omslag: Suzan Beijer

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6372 731 0

e-ISBN 978 90 4854 478 3

NUR 706

Eerste druk: 2018

Tweede druk: 2019

Uitgeverij AUP is een imprint van Amsterdam University Press.

© J. Berghuijs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2018

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Voorwoord	9
1. Meervoudig religieus: wat is dat?	15
Verbreiding van religieus perspectief	16
Vraagstelling	17
<i>Multiple religious belonging</i> : discussies en visies	19
Definitie en afbakening van MRB voor dit boek	36
Hard, medium en soft MRB	38
Leeswijzer	42
2. Meervoudige religiositeit – hoe meet je dat?	45
Inleiding	45
Landelijk representatieve enquête	47
De twee gekoppelde online enquêtes	52
Brieven	63
Interviews	64
Introductie van de geïnterviewden	68
Slot	90
3. Hoeveel Nederlanders zijn meervoudig religieus en op welke manier?	91
Religieuze openheid en combineren van elementen uit religieuze tradities	92
Meervoudige religieuze betrokkenheid aan de hand van modaliteiten	93
De belangrijkste MRB-combinaties	103
Andere observaties	125
MRB en demografische factoren	130
MRB'ers, ongebonden spirituelen, SBNR's en <i>nones</i>	133
Slot	137

4. Hoe beleven mensen hun meervoudige religiositeit?	141
Inleiding	141
Onderzoeksgegevens	143
Flexibiliteit	146
Motivatie	159
Relationaliteit	168
Reflectie	184
Slot	190
5. Deelstudie: Welke rol speelt MRB in de geestelijke verzorging?	193
Geestelijke verzorging in Nederland	194
Vraagstelling	196
Opzet en uitvoering van het onderzoek	197
De deelnemers	198
Hoeveel geestelijk verzorgers zijn meervoudig religieus?	199
Visie op interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging	201
Ervaringen met meervoudig religieuze gesprekspartners	205
Met het oog op de toekomst	212
Slot	216
6. Nabeschuiving en vooruitblik	221
Korte samenvatting van de resultaten	222
Opnieuw: afbakening van MRB	225
Religieuze zelfidentificatie en hard, medium en soft MRB	230
Flexibiliteit in een tijd van religieuze differentiatie	234
De toekomst van MRB	244
Maatschappelijke betekenis van MRB	249
Slot	264

Literatuur	267
Appendix: vragenlijsten	275
Vragenlijst landelijk representatieve enquête	275
Vragenlijst online enquête 2	286
Vragenlijst enquête geestelijke verzorging	296
Voorbeeld topiclijst voor interviews	306
Index	309

Voorwoord

Dit boek gaat over mensen die zich laten inspireren door meer dan één religie. Zij komen daartoe door bijvoorbeeld contacten met andersgelovigen, door nieuwsgierigheid, interesse of openheid ten opzichte van het nieuwe. Of doordat zij iets missen in de religie waarin zij zijn grootgebracht, zich storen aan daar heersende regels en dogma's, of zich belemmerd voelen in hun zelfontplooiing. Zij zijn religieuze ontdekkingsreizigers, die om hun spirituele leven te verdiepen, te verruimen of te transformeren aan de slag gaan met bronnen uit uiteenlopende tradities: met spirituele disciplines, praktijken en rituelen, met geschriften, en met adviezen voor het leven. Ze komen in dit boek aan het woord; ze laten zien welke paden ze bewandelden en waar hun ontdekkingsreis ze gebracht heeft. Voor zo'n ontdekkingsreis hoef je tegenwoordig niet letterlijk ver weg. In ons land zijn vele religieuze stromingen vertegenwoordigd. Bovendien is via de media en in bibliotheken een onuitputtelijke hoeveelheid informatie over religie beschikbaar. De godsdienstvrijheid in ons land maakt zo'n zoektocht ook goed mogelijk. We leven in een tijd van toenemende secularisatie: kerklidmaatschap en aanhang van het christelijk geloofsgoed nemen af. Desondanks beschouwt een meerderheid van de Nederlandse bevolking zichzelf als 'gelovig' of 'spiritueel', en zijn velen op zoek naar verdieping, zingeving en verbinding, zo blijkt uit de laatste editie van *God in Nederland*.¹ Daarom is Nederland ook zo'n geschikt land om de religieuze creativiteit te onderzoeken waarmee mensen uit vele bronnen putten om hun spiritualiteit vorm te geven.

Dit boek is het resultaat van mijn vier jaar durende onderzoek naar dit verschijnsel onder Nederlanders. Ik noem het 'meervoudige religieuze betrokkenheid' of 'meervoudige religiositeit'. Het boek behandelt een heel scala aan deelonderwerpen. Hoeveel mensen zijn eigenlijk meervoudig religieus? Behoorlijk veel, zo zal

1 Bernts, T. & J. Berghuijs. 2016. *God in Nederland 1966-2015*. Utrecht: Ten Have.

blijken. En hoe wordt er tegenaan gekeken? Hoe komen mensen ertoe zich door uiteenlopende religieuze bronnen te laten voeden, hoe flexibel zijn ze daarin, en heeft het begrip 'trouw' daarbij nog betekenis? Wat betekent meervoudige religiositeit voor de Nederlandse samenleving, bijvoorbeeld voor religieonderwijs, geestelijke verzorging en kerken?

Het boek is geschreven voor iedereen die persoonlijk of professioneel geïnteresseerd is in het onderwerp. Het schetst de situatie met betrekking tot meervoudige religieuze betrokkenheid in Nederland, op basis van literatuur, een landelijk representatieve enquête, diepte-interviews en andere bronnen. Delen van de inhoud zijn of worden elders als artikelen gepubliceerd, maar alleen in dit boek staat alles bij elkaar.

Ik had het boek niet kunnen schrijven zonder de directe of indirecte bijdragen van een groot aantal mensen. Als eerste wil ik al diegenen bedanken die mee hebben gedaan aan het onderzoek, door enquêtes in te vullen, door tijd vrij te maken voor een interview, of door op een andere wijze een inkijkje te geven in hun eigen meervoudig religieuze leven. Ik dank hen voor hun inzet. Speciaal de geïnterviewden dank ik voor de zeer persoonlijke verhalen die zij mij toevertrouwden. Het is een voorrecht die gesprekken te mogen voeren en ze voor het onderzoek te mogen gebruiken.

Dit project is mogelijk gemaakt via financiering door NWO (de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek), in het kader van het onderzoeksprogramma 'Religie in de moderne samenleving'. Dit programma richt zich op onderzoek naar de nieuwe verschijningsvormen en naar de actualiteit van religie in verband met sociale samenhang in een sterk geïndividualiseerde moderne samenleving. Eén van de aandachtspunten in dit NWO-onderzoeksprogramma is 'religieuze binding en (onder)scheiding'. In het afgelopen decennium is uit onderzoek gebleken dat religiositeit als zodanig niet is verdwenen, maar is getransformeerd naar nieuwe vormen. Een van de vragen die daarbij relevant zijn is: waarom en in hoeverre voelt men zich 'gebonden' aan een religie of een bepaalde vorm van spiritualiteit, en hoe komt dat tot

uiting in het alledaagse leven?² Het onderzoeksproject 'Geloven in veelvoud', waar dit boek uit voortkomt, gaat op die vraag in.

André van der Braak, Manuela Kalsky en Willie van der Merwe, de aanvragers van het onderzoeksproject, allen verbonden aan de Faculteit Religie en Theologie van de Vrije Universiteit Amsterdam, dank ik voor het vertrouwen dat ze in mij hebben gesteld door mij voor deze klus aan te nemen. In het project werkte ik samen met André en Manuela, en met promovendus Daan Oostveen. De interdisciplinaire samenwerking in dit team (twee filosofen, een theoloog en een religiewetenschapper) leidde tot soms heftige maar uiteindelijk ook vruchtbare discussies, die mijn werk zeker ten goede zijn gekomen. Hartelijk dank daarvoor. In feite vormt dit boek een tweeluik samen met de dissertatie van Daan. Zijn boek betreft vooral begripsvorming en -ontwikkeling rond meervoudige religieuze betrokkenheid. Het mijne betreft vooral empirisch onderzoek naar de actuele situatie onder Nederlanders en de betekenis van het verschijnsel voor diverse maatschappelijke sectoren.

Een woord van dank gaat uit naar de maatschappelijke partners van het project. Door hun betrokkenheid en hun belang bij de resultaten wordt het werk pas echt relevant. Het gaat allereerst om het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving (DSTS), vertegenwoordigd door Peter Nissen. Binnen het DSTS stond meervoudige religieuze betrokkenheid de afgelopen jaren eveneens centraal. De resultaten van het DSTS-onderzoek hebben ook bijgedragen aan dit boek. Daarnaast is nauw samengewerkt met de Vereniging van Geestelijk VerZorgers VGVZ (via Carla van der Heijden). De Nieuwe Liefde (Janneke Stegeman) en de IKON, later EO (Ida Overdijk) hebben geholpen de materie bij een breder publiek onder de aandacht te brengen. Naast hen waren in de gebruikersgroep vertegenwoordigd: Ari van Buuren, namens United Religions Initiative Netherlands, Christa

2 Zie programmabrochure, te downloaden van <http://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/programmas/religie+in+de+moderne+samenleving>, laatst bezocht 31-5-2018.

Anbeek (Universiteit voor Humanistiek), Martina Heinrichs (Dominicanenklooster Huissen), Greco Idema (Nieuwwij.nl), Ton Lathouwers (ZenCentrum Maha Karuna Chan), Nico Tydeman (Zen Centrum Amsterdam), Dharmachari Varamitra (Dienst Geestelijke Verzorging van de Dienst Justitiële Inrichtingen). Ik dank allen voor hun deelname.

Hijme Stoffels en André Droogers van de Vrije Universiteit, Joep de Hart, verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit en het Sociaal en Cultureel Planbureau, en Caifang Zhu van de Renmin Universiteit in Beijing waren de adviseurs in de begeleidingscommissie van het project. Ik dank hen voor hun betrokkenheid.

Bij het schrijven van dit boek had ik een aantal 'meelezers': naast de directe collega's in het onderzoeksteam waren dat Ton Bernts, André Droogers, Hijme Stoffels en Herman Berghuijs. Ik dank hen hartelijk voor hun soms pittige commentaren. Die zijn het boek zeker ten goede gekomen. Voor adviezen dank ik ook Victor van Bijlert, Kees Bregman, Yaser Ellethy, Johan Grasman, Cees van Halem, Dineke Houtman, Joris Kregting, Leo Mock, Stella van de Wetering, en de collega's van de faculteit in de onderzoeksgroep van Marianne Moyaert.

Voor hoofdstuk 4 heb ik nauw samengewerkt met Hans Schilderman van de Radboud Universiteit en zijn masterstudent Ruud Roelevink. Ik dank Hans voor zijn creatieve bijdrage aan het meten van aspecten van religieuze verbondenheid, en Ruud voor zijn assistentie. Greco Idema heeft de enquête gepromoot op internet. Materiaal voor hoofdstuk 5 is mede afkomstig van de enquête die ik samen met promovenda Anke Liefbroer van de Vrije Universiteit heb gehouden onder geestelijk verzorgers. Ik kijk met plezier terug op onze samenwerking. De enquête die in hoofdstuk 3 aan de orde komt is uitgevoerd door bureau Motivaction. Ik dank Guda Kay voor de samenwerking. Stagiair Saskia Rijke heeft een van de onderzoeksinterviews voor haar rekening genomen. De interviews zijn getranscribeerd door Marij Berghuijs, Saskia Rijke en Timo Pieters.

Het team van Amsterdam University Press heeft mij uitstekend bijgestaan tijdens het productieproces van dit boek. Om niemand te vergeten, dank ik allen via redacteur Inge van der Bijl.

Mijn man Gerrit-Klaas heeft al mijn ups en downs rond het onderzoek van dichtbij meegemaakt. Hij heeft er door zijn constante ondersteuning, zowel op emotioneel als praktisch niveau, toe bijgedragen dat ik mij intensief kon wijden aan dit project. Dank je wel, GK.

1. Meervoudig religieus: wat is dat?

Mijn christelijke geloof voegt iets belangrijks toe aan mijn hindoe-zijn: ik kan ermee laten zien dat het niet uitmaakt welke religie je belijdt. Ik vind het vreselijk als daarover ruzie wordt gemaakt, want het ene geloof is niet beter dan het andere. Er is maar één God. Alle religies draaien om liefde.

Rohan Rattan Hoeba¹

Wanneer is iemand eigenlijk meervoudig religieus, en wie bepaalt dat? U kent vast wel mensen die een Boeddhabeeld in de tuin hebben staan – of misschien hebt u er zelf wel een. Stel dat u christen bent. Betekent zo'n Boeddhabeeld dan dat u naast het christendom beïnvloed bent door het boeddhisme? Of is het alleen maar romantische versiering? En als u bovendien nog zenmeditatie beoefent, hoe zit het dan? Bent u dan meervoudig religieus? Wellicht hebt u daar zelf een ander antwoord op dan ik als onderzoeker. Het hangt er uiteraard van af hoe meervoudige religiositeit gedefinieerd wordt. En welke criteria in de praktijk gehanteerd worden om iemand meervoudig religieus te noemen.

Dit hoofdstuk gaat over zulke kwesties. Ik zal om te beginnen 'meervoudige religiositeit' als verschijnsel introduceren. Het zal omvangrijk genoeg blijken te zijn om meer diepgaand te onderzoeken. Vervolgens geef ik de vraagstelling voor het boek. Daarna zal ik u in vogelvlucht meenemen langs een aantal discussies en visies op meervoudige religiositeit in de literatuur. En tot slot formuleer ik een eigen werkdefinitie en afbakening van meervoudige religiositeit.

¹ Kalsky, M. & F. Pruijm. *Flexibel geloven: Zingeving voorbij de grenzen van religies*. Vught: Skandalon, 68.